

מרים סמואל

פרנסותיהם של חכמי המשנה והתלמוד

מבוא

"תורתו-אומנותו" - ביטוי ששומעים יותר ויותר בקשר לאלה שאינם עוסקים במלאכה כלשהי לצורך מחייתם ומחיית בני ביתם, כי מלאכתם-אומנותם היא לימוד התורה. היו תקופות אחרות שבהן הייתה המלאכה "יגיע כפיים" ומי שעסק בה - אשריו טוב לו.

"שמעיה אומר: אהוב את המלאכה...¹ ונאמר: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך..."²

"ר' יהושע אומר: שונה אדם שתי הלכות בשחרית ושתי הלכות בערבית ועוסק במלאכתו כל היום - מעלין עליו כאילו קיים את כל התורה כולה"³.

"רבי אומר: גדולה מלאכה, שכל מי שאינו עוסק במלאכה, בני אדם משיחין בו, מנין איש פלוני אוכל, מנין הוא שותה?..."⁴

היו אף שהעלו את העיסוק במלאכה לדרגת מצווה: "ששת ימים תעבוד רב אומר הרי זו מצווה אחרת, שכשם שנצטוו ישראל על מצוות עשה של שבת נצטוו על המלאכה"⁵. כבר אמר רבן גמליאל: "...כל תורה שאין עמה מלאכה - סופה בטלה וגוררת עון"⁶. וכן למדו מהפסוק "את עניי ואת יגיע כפי ראה אלזקים ויזכח אמש..."⁷ לימד שלא יאמר אדם "אוכל ואשתה ואראה בטוב ולא אטריח עצמי ומן השמים ירחמו, לכן... צריך אדם לעמול ולעשות בשתי ידיו והקב"ה שולח את ברכתו..."⁸.

הרמב"ם אף היה חד משמעי: "כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה, ויתפרנס מן הצדקה - הרי זה חילל את ה' וביזה תורה וכיבה מאור הדת וגרם רעה לעצמו ונטל חיו מן העולם הבא"⁹.

כל המובאות, וישנן רבות אחרות, הובאו כדי להראות את החשיבות הרבה שראו חז"ל בשילוב של תורה ועבודה.

1. אבות א', ג.
2. תהלים קכ"ח, ב.
3. מכילתא בשלח ב'.
4. אדר"י נו"א, פכ"א.
5. מכילתא דרשב"י, יתרו כ'.
6. אבות ב', ב.
7. בראשית ל"א, מב.
8. תנחומא ויצא י"ג.
9. הלכות ת"ת ג', ג.

השבח וההערכה לעוסקים במלאכה במקורות חז"ל

"וברכך ה' אלוקיך"¹⁰ יכול אפילו יושב בטל? תלמוד לומר: "בכל מעשה ידיך אשר תעשה" אם עושה – אדם מתברך ואם לאו – אינו מתברך"¹¹. מקום של הערכה וחיבה קבעו חכמינו למלאכה ולעבודה. וכל כך למה? מפני שזהו סוד קסמה של היהדות, שעם היותה דוגלת בביטול החומרנות לשמה, הריהו תורת חיים ואין חיים ללא עשייה, ללא יצירה ועמל כפיים. חז"ל אמרו: "פשוט נבילתא בשוקא..." [פשוט נבלה בשוק וקח שכר ואל תאמר כהן אני, אדם גדול אני ומאוס עלי הדבר... שיש לאדם לעסוק במלאכה ואפילו היא בזויה ולא להזדקק לבריות...] "¹², מוסיף על כך הרשב"ם: "הפשיטנה בשכר בשוק לעין כל ואין כאן חילול השם כלל... שלעשות מלאכה להתפרנס – אין בו גנאי" (שם).

ובכל זאת ישנן מלאכות פסולות: "אבא גוריא אומר: לא ילמד את בנו חמר, גמל, קדר, ספן, רועה וחנווני – שאומנותם אומנות ליסטים. ר' יהודה אומר: החמרין רובם רשעים, הגמלין רובן חסידים..."¹³. "כל שעסקו עם הנשים – סורו רע: כגון הצורפים והסריקים [=סורק בגדים] והנקורות [=מנקרי ריחיים] והרוכלין, והגרדיים והספרים והכובסים והגרע [=מקזז דם] והבלן והבורסקי – אין מעמידים מהם לא מלך ולא כהן גדול... אלא משום דזיל אומנתייהו [=שמלאכתם בזויה]¹⁴. ובכל זאת, חלק מהמקצועות הנ"ל, חכמים התפרנסו מהם על פי העיקרון של "פשוט נבילתא בשוקא..." וכו'.

כותב המהרש"א, כי שלמות האדם היא כאשר הוא יוצר דברים, ויצירה זו היא ע"י כך... שמגדל ומצמיח דברים בקרקע דווקא¹⁵. המחלוקת בין רבי ישמעאל ור' שמעון בר יוחאי¹⁶ אם חייבים ללמוד יומם ולילה או צריך לקיים את הפסוק "ואספת דגנך תירושך ויצהרך..."¹⁷, קיימת עד עצם היום הזה. ר' ישמעאל אמר לתלמידיו: "הנהג בהם מנהג דרך ארץ"¹⁸ כלומר, על האדם לעסוק (בחלק מן היום) במלאכתו, לחרוש בשעת חרישה ולזרוע בשעת זריעה ולקצור בשעת קצירה ובשאר היום לעסוק בתורה.... לעומתו, פסק ר' שמעון בר יוחאי שהעוסקים בתורה אינם צריכים לעסוק

10. דברים י"ד, כט.

11. תנא דבי אליהו י"ד.

12. פסחים ק"ג, ע"א ובפירוש הרב שטיינזלץ שם.

13. שבת קל, ע"א.

14. קידושין פב, ע"א.

15. יבמות סג, ע"א.

16. ברכות לה, ע"ב.

17. דברים י"א, יד.

18. ברכות לה, ע"ב.

במלאכה כלל, כיוון, "שבזמן שישראל עושים רצונו של מקום מלאכתם נעשית ע"י אחרים"¹⁹.

בסופו של דבר נתקבלה דעתו של ר' מאיר: "לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקייה וקלה..."²⁰. ואביי סיכם את הדיון שאף שיש מקום לשתי הדעות, בכל זאת: "הרבה עשו כר' ישמעאל ועלתה בידם" (כלומר גם לעבוד וגם ללמוד). ואלה שעשו כר' שמעון בר יוחאי לא עלתה בידם לשמור על לימודם ונזקקו לעזוב לגמרי את לימודי התורה כדי להתפרנס.

רבים מחכמי ישראל ראו כבוד לעצמם לעבוד ולשאת את שם מקצועם בכבוד, מה עוד שלא רצו להנות מכיתרה של תורה.

ר' יהודה בר אילעי אומר: "חייב אדם ללמד את בנו אומנות וכל מי שאינו מלמד את בנו אומנות מלמדו ליסטות"²¹, שכיוון שאין לבן מקצוע למחייתו, עלול הוא להתפתות להיות שודד או רמאי. וכן אמר ר' יהודה: "גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה"²² והזהיר על לימוד מלאכה לבנים כי "אין הברכה שורה אלא במעשה קדיים"²³.

כמעט כל התנאים והאמוראים עסקו באומנויות כלשהן כדי להחיות את נפשם, כי לא היו רשאים לקבל שכר בעד לימודם. גם הדיינים לקחו רק שכר בטלה לפי אורך הזמן שביטלו והפסיקו ע"י שביתת מלאכתם. רוב בעלי התלמוד בבבל עסקו בעבודת האדמה²⁴ ומיעוטם באומנויות²⁵.

בדרך כלל, חכם שרצה להתמסר ללימוד התורה היה משופע בנכסים או נשען על תמיכת הציבור ומילא תפקיד ציבורי. תמיכה זו לא תמיד ניתנה וגם כשניתנה היו שנמנעו מטעמים עקרוניים להיזקק לה²⁶, אך אלה היו בודדים. רב פפא וחברו רב הונא בר יהושע באו אל רבם, והוא שאל אותם אם הם בקיאים במסכת פלונית ואם יש להם קצת פרנסה שתאפשר להם ללמוד תורה. הם קנו חלקת אדמה קטנה ועיבדו אותה והתפרנסו ממנה²⁷.

מדברים אלה אנו למדים שאם אדם חפץ ללמוד ולא היה עשיר, או לא היה מישוהו ממשפחתו שהיה מפרנסו (כדוגמת הלל שאחיו רצה לפרנסו²⁸) היה עליו לעבוד למחייתו וללמוד רק בשארית היום. ולא רק שהחכמים עודדו עבודה למחיית התלמיד ומשפחתו, אלא לא קיבלו לישיבה אדם שלא היה בידו להתפרנס.

19. ספרי דברים פ"ט מ"ב.

20. סוף מסכת קידושין.

21. נדרים מט, ע"ב.

22. נדרים מט, ע"ב.

23. תוספתא ברכות ז, ח.

24. חולין קח, ע"א.

25. ד"י אייזנשטיין, אנציק' אוצר ישראל, ערך מלאכה.

26. מי בר, "תלמוד תורה עם דרך ארץ", שנתון בר אילן ב', תשנ"ד, עמ' 134 וכן "יששכר וזבולון" שם, ו' תשכ"ח.

27. הוריות י, ע"ב.

28. סוטה כא, ע"א.

מיגוון המקצועות בהם עסקו חכמים הנזכרים במשנה ובתלמוד הוא רב. אפשר לומר שלא היה עיסוק כלשהו שלא נמצאו חכמים שעסקו בו, וזאת לאורך תקופה של מאות שנים. נכון, שישנם מקצועות "נחשבים" יותר בעיני חכמים וישנם "נחשבים פחות" בעיניהם, אך חשוב לזכור - ש"גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה"²⁹. "אשרי מי שרואה את הוריו באומנות מעולה אוי לו שרואה את הוריו באומנות פגומה. אי אפשר לעולם בלא בְּשָׁם ובלא בורסקי. אשר מי שאומנותו בשם, אוי לו למי שאומנותו בורסקי"³⁰. ודרשו את הפסוק: "את הכל עשה יפה בעתו"³¹, "מלמד שכל אחד ואחד ייפה לו הקב"ה אומנותו בפניו ואפילו בורסקי נאה אומנותו בעיניו כדי שלא יחסר העולם כל אומנות"³². "החשבת" עבודה אחת יותר מרעותה, אנו מוצאים גם בדברי ר' אלעזר: "אין לך אומנות פחותה מן הקרקע וכל העוסק בבנין - מתמסכן"³³.

במאמרו זה התמקדנו בחכמי המשנה והתלמוד שידוע שהיו עוסקים במלאכה לשם פרנסתם. הדבר הצריך חיפוש מדוקדק, כי לא תמיד מצויין העיסוק של החכמים וכן לא רבים מהחכמים נקראו על שם פרנסתם. נוסף על כך, יכול אדם להיקרא, לדוגמא, ר' יהודה בן ישעיה הבְּשָׁם, אך האם הוא היה בְּשָׁם או אביו ישעיה היה בשם? את זאת אפשר רק לברר אם במקומות אחרים מופיע מקצועו. כן חובה עלינו להתעמק במפרשים שונים כדי להבין את מהות העיסוק. לדוגמה ר' יעקב גרוסה, שפירוש שמו הוא 'עושה הגריסים'.

נעסוק רק במלאכות לפרנסה ולא במלאכות שנעשו בהתנדבות ושלא על מנת לקבל פרס, כגון המשמשים (להבדיל מן המשרתים) או השליחים המיוחדים, שלא ברור שקיבלו שכר עבור שליחותיהם, אולי רק תשלום הוצאותיהם דוגמת ר' רומנוס שהיה שליחו של ר' יהודה הנשיא³⁴. וכמוכן שלא נסקור את כל מאות החכמים שעסקו במלאכה, כפי שמצאנו, אלא נציין רק את סוגי המלאכות והאומנויות העיקריות ונזכיר רק כמה מן החכמים שעסקו במלאכות אלו, לדוגמה.

היו גם היו מלאכות בגדר "משמשי קודש" - בשיבות, בבתי המדרש או למען צרכי הציבור. כללנו אותן בעיסוקי החכמים אך ורק אם היה זה עיסוק "מכניס" (מלשון הכנסה). אמנם החכמים שעסקו במקצועות כאלה או אחרים נבחרו לתפקידם, בדרך כלל, בגלל גדלותם בתורה והכבוד שחשו כלפיהם בשל כך, ולא כמו במקצועות אחרים - מקצועות שנרכשו ונלמדו במיוחד לצורך סיפוק פרנסה.

29. נדרים מט, ע"ב.

30. קידושין פב, ע"ב.

31. קהלת ג', יא.

32. ברכות מג, ע"ב.

33. יבמות סג, ע"א.

34. שם ס, ע"ב.

סוגי המלאכות שחז"ל התפרנסו מהן

א. דרשנים

ר' לוי בר סיסאי שהיה דרשן בשכר בבית מדרשו של ר' יוחנן במשך 22 שנים³⁵. כן היה דיין, חזן, מורה, מְשַׁנֵּה ועוסק בכל צרכי הציבור. גם בר-אבין היה דרשן³⁶, וכן ר' יהודה בר נחמני שהיה דרשן בבית המדרש בטבריה³⁷ וכן היה מתורגמן של ריש לקיש³⁸. ר' שמואל בר נחמן היה דרשן נודד למקומות שונים³⁹, ובנוסף, ניהל בית מדרש מיוחד ללימוד אגדה ודרוש⁴⁰. ר' לוי (שאינו לוי בר סיסאי) היה בין המעטים מחכמי התלמוד שצא פרנסתו בדוחק ובצמצום ממקצוע הדרשנות. מסופר שרבו, ר' יוחנן, שילם לו ולר' יהודה בר נחמני שני סלעים לשבוע כשכר דרשותיהם, והיו משעשעים את תלמידי ר' יוחנן לפני היכנסו לבית המדרש, מעין מורים ממלאי מקום⁴¹. כמו כן נזכר רבי אבא הדורש⁴², ששמו מעיד על עיסוקו. והיו כמובן חכמים נוספים, שלא הזכרנו, שעסקו במלאכת הדרשנות.

ב. דיינים ושופטים

רב נחמן בר יעקב היה דיין בדיני ממונות וכמו כל הדיינים קיבל רק שכר בטלה⁴³. רבי חנינא בן סיסאי היה גם הוא דיין, אך התפרנס דווקא מבקיעת עצים. כן ידוע על רב טובי בר רב מתנה שהיה מורה ודיין, ועל רבי שלא שהיה שופט⁴⁴ והיו חכמים רבים אחרים שעסקו במלאכה זו.

ג. חזנים ושמישים

רבי זינן החזן היה חזן ביבנה⁴⁵, הוא היה שמש בית הכנסת, האיש הדואג לסדר ולנקיון בו וכן תפקידו היה להלקות החייבים ולהזמין בעלי דין לדין⁴⁶.

ד. מורים ומלמדי תינוקות

המורים ומלמדי התינוקות (שלפעמים נקראים "ספרא" ולא במובן סופר אלא

35. ירושי סוכה פ"ה ה"א ועוד.

36. מ"ק כה, ע"ב.

37. ירושי סוכה פ"ה, ה"א.

38. חגיגה טז, ע"א.

39. מדרש רבה ויקרא ל"ה, ט.

40. ברכות יז, ע"א וע"ב.

41. ירוי סוכה פ"ה ה"א.

42. ספרי דברים, פ"ט ש"ח, שני"ב וכן שמו"ר מ"ב, א.

43. א"א אורבך "הדרשה כיסוד ההלכה..." תרביץ כ"ז, עמ' 173, הערה 25.

44. ברכות נח, ע"א.

45. ירושי ברכות פ"ד, ה"א.

46. סנהדרין יז, ע"ב, רש"י שם.

במובן של מלמדי תינוקות⁴⁷, וכן נקראים "קרא") היו בדרגה אחרת. ר' שמעון בר יוחאי התאונן על אי תשלום "שכר סופרים ומשנים"⁴⁸, ומספר תלמידי חכמים מדווחים על הצעות קוסמות שהציעו להם על מנת לבוא וללמד תמורת שכר. הקהילות היו פונות לגדול שבדור ומבקשים ממנו לשלוח אדם שיוכל ללמד את הבנים בדרך כלל, ביקשו מ"מלמד" כזה, שיהיה מוכשר למלא את תפקידים אחרים בקהילה. למשל, שיהיה דרשן, חזן, סופר, משנה (מס פתוחה) ועוסק בכל התפקידים הציבוריים⁴⁹. ר' אלעזר חסמא ור' יוחנן בן גודגדא, שרבן גמליאל "נתן דעתו להושיבו בראש", כדי שיהיה להם מה לאכול⁵⁰.

ר' חנינא קרא היה מלמד תינוקות מקרא⁵¹, כמו גם ר' חייא קרא⁵² ור' לוי בר יסיסי⁵³ (הנ"ל היה בין השאר גם "מתניין" כלומר מלמד משנה)⁵⁴. דומה ל"קרא" היה "מיקרי ינוקי" שהיה שכיח במיוחד בבבל⁵⁵, וכמו כן ה"מיקרי דרדקי" שאותו מוצאים גם בא"י וגם בבבל⁵⁶. ר' שמואל בר שילת היה לסמל למלמד תינוקות אמין וישר ומסור עד מאוד לתלמידיו, עד כדי כך שלא לקח חופשה לעצמו במשך 13 שנים⁵⁷. רב חייא בר אדא היה "מתני בריה דריש לקיש" כלומר מורס של ילדי ר' שמעון בן לקיש⁵⁸. ר' אמי ורדינאה היה "חכם בשביל בית הנשיא" כלומר מורה מיוחד⁵⁹, וכן ר' חייא⁶⁰.

רש"י סבור ש"סופר מתא" הוא כעין מנהל בית ספר גדול ומורה ראשי בו: "מלמד תינוקות בעיר ומושיב מלמדים תחתיו וכו' מורה את כולם איך יעשו..."⁶¹. נזכיר גם את רב הימנונא ספרא [=המלמד]⁶² או ירמיהו ספרא ששאלוהו שאלות בענייני לימוד בקריאת התורה⁶³ ומכאן שהיו מלמדים.

ה. ספדנים

אנו מוצאים בין החכמים גם ספדנים בלווית המת. למשל את בר אבין ובר

47. תוספתא מגילה ד' ועוד.

48. ירושי חגיגה פ"א, ה"ז ועוד.

49. ירושי יבמות פ"ב, ה"ז.

50. הוריות י, ע"א.

51. תענית כז, ע"ב.

52. איכה רבה ד', ד.

53. פסיקתא דרב כהנא כ"ה הוצאת בובר קס"ה, ב' "קראים טובים כגון לוי בר יסיסי".

54. ראה הערה 43.

55. תענית כז, ע"א.

56. כתובות קג, ע"ב ועוד.

57. ב"ב ח, ע"ב.

58. כתובות קג, ע"ב ועוד.

59. ביצה כז, ע"א.

60. כתובות קג, ע"ב.

61. ב"ב כא, ע"א.

62. ירושי ב"ב פ"ז, ה"ג.

63. ירושי ברכות פ"ד ה"א.

קיפוף⁶⁴. רב שמואל בר שילת שהיה מורה דגול, נאלץ לעסוק בהספדים מדי פעם בפעם. מסופר עליו שרב, לפני מותו, ביקשו שיספידו⁶⁵. כיוון שרב ידע מראש שרב שמואל בר שילת יספיד אותו, ברור שהיה רב שמואל ספדן מקצועי ואפשר היה "להזמין" אצלו הספד מראש, בעוד ה"נספד" בחיים. מסתבר שהיו משלמים לספדנים כשם שהיו משלמים למקוננות⁶⁶.

ו. סופרים ולבלרים

היו חכמים שהיו סופרים, הכוונה הן לסופרי סת"ם והן לסופרי בית המדרש שהיו כותבים את ה"חידושים" הנאמרים בבית המדרש, את האיגרות שהנשיא היה חייב לשלוח בתוקף תפקידו וכדו', וכן היו לבלרים שפרנסתם הייתה לכתוב שטרות או מסמכים אחרים. למקצוע זה שמות אחדים: לבלר, שהוא כינוי לכותב שטרות מכל הסוגים: כתובות, גיטין, שוברין, הלוואות וירושות⁶⁷, גם כתובה (כי קמוצה) הוא כינוי לכותב שטרות או כתב גיטין⁶⁸, וכן מפרש רבנו חננאל שלדעתו "סופר מתא" הוא בכלל "כותב שטרות העיר"⁶⁹.

יש כאלה ששםם הוא "סופר", כגון רבי ישבב הסופר, אחד מהרוגי המלכות שהיה אמנם עשיר⁷⁰ ואולי לא התפרנס ממלאכתו כסופר. אך כל ימי חייו נקרא בשם זה. ר' יוחנן הכהן הסופר שהיה סופרו של רבן גמליאל דיבנה וכתב איגרות שהקריא לו רבן גמליאל⁷¹. וכן בר שלמיא הסופר⁷², או ר' יצחק ברי חיאיא כתובה ששמו מעיד עליו שהיה סופר⁷³, עוד נזכרים אביטול ספרא שהיה תלמידו של ריש לקיש⁷⁴, אלעזר ספרא⁷⁵ ואפרים ספרא⁷⁶.

היו כאלה שנתכנו על שם מקצועם ועירם, כלומר שהיו "סופרי העיר", כדוגמת, "ר' יוחנן ספרא דגופתא היה סופר מהעיר גופתא"⁷⁷, ור' שמעון ספרא דטרקנס שהיה הסופר של העיר טרכנס⁷⁸. כמו כן היו חכמים שהיו מוכרים בתור סופריהם של

64. מו"ק כה, ע"ב.

65. שבת קנב, ע"א.

66. משנה כתובות פרק ד' ועיין מ' אברבך "החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד", ירושלים, תשמ"ג, עמ' 64.

67. מ' איילי "פועלים ואומנים מלאכתם ומעמדם בספרות חז"ל, הוצ' יד לתלמוד, מסדה, 1987, עמ' 120.

68. שם, עמ' 119.

69. ב"ב כא, ע"א.

70. ירושי פאה פ"א, ה"א.

71. סנהדרין יא, ע"ב.

72. ירושי תענית פ"ד, ה"א.

73. ירושלמי פסחים פ"א סוף הלכה ח'.

74. סנהדרין יא, ע"ב.

75. חולין נה, ע"ב.

76. מו"ק יח, ע"א.

77. ירושי סוכה פ"ב, ה"ה ומסכת סופרים פ"ב, ה"ה.

78. ירושי מגילה פ"ד, ה"ה.

חכמים אחרים: רב פפא בריה דרב חנין היה סופרו של רב⁷⁹. רב יהודה שהיה סופרו של רב יוסף בר רב אבא⁸⁰. רבי אפס שהיה סופרו של רב יהודה הנשיא⁸¹, רב הונא ספרא דסידרא כלומר סופר בית המדרש⁸², או רב חנינא בר שילא שהיה סופר בבית דינו של שמואל⁸³.

היו חכמים שלא נתכנו בשם מקצועם אך היו ידועים במומחיותם: כגון ר' יהודה חייטא, שהיה סופר מומחה שכתב ספרי תהלים⁸⁴. רב חננאל תלמידו של רב, היה סופר ספרי תורה מעולה⁸⁵, ובר חבו שהיה כותב תפילין⁸⁶.

ז. הממונים על עסקי ציבור

היו ממונים מבין החכמים, מעטם המלכות או מטעם הנשיא שכל מלאכתם הייתה פיקוח על עסקי הציבור. החכמים חולקים את זמנם בין בית המדרש לבין עבודתם השוטפת. לדוגמה, ר' יוסי בן סימאי שהיה אפוטרופוס של המלך⁸⁷, ור' זירא שהיה במשך 13 שנים גובה מיסי המלך⁸⁸.

לא כל החכמים "נהנו" מה"עבודה הנוספת" של עמיתיהם. למשל רב הונא בר חייא שהיה ממלא מקומו של רב יהודה בפומבדיתא ועבד כחוכר מיסי המלכות (עסק שהביא לו עושר רב), תלמידו לא כל כך "אהבו" את עיסוקו זה ועזבו את ישיבתו. כדי שיחזרו, עזב את עבודתו הנייל, אך בכל זאת לא שבו תלמידו אליו⁸⁹. רב קיבל על עצמו את המשרה שהטיל עליו ראש הגולה, להיות "אגרונומן" [=מפקח על השוק]⁹⁰. המינוי הזה מעיד, שנוסף על גדולתו בתורה היה רב מומחה בענייני מסחר⁹¹. גם רב אבא בר איבו היה אגרונומוס⁹².

כמו כן ממונים על עסקי הציבור לרווחת הציבור, כמו רב אדא משוחאה, שהיה מצייק את תחומי העיר והשדות, כלומר מודד קרקעות⁹³. או נחוניא חופר השיחין והמערות, אחד מט"ו הממונים במקדש שיהיו מים מצויים לעולי הרגלים⁹⁴. הוא היה

79. ב"ב קנ"ג, ע"א.

80. מ"י"ק כ"ה, ע"א.

81. ב"ר ע"ה, ה.

82. ירושי שבת פ"ט, ה"ה, קרבן העדה.

83. ב"מ ט"ו, ע"א רש"י שם.

84. ב"ב קס"ד, ע"ב.

85. מגילה י"ח, ע"ב.

86. מגילה י"ח, ע"ב; ב"מ כ"ט, ע"ב.

87. שבת קכ"א, ע"א.

88. סנהדרין כ"ה, ע"ב, ורש"י שם.

89. בכורות לא, ע"א.

90. ב"ב פ"ט, ע"א.

91. מ"ד גרוס, אבות הדורות, ת"א 1976, עמ' 241.

92. ירושי ב"ב פ"ה, ה"ח.

93. עירובין נ"ו, ע"ב רש"י: "ועל שם מלאכתו שהיה מודד קרקעות מכונה משוחאה".

94. יבמות קכ"א, ע"ב, ירושי שקלים רפ"ה.

מומחה בנושא זה, וידע לחפור בורות במקום שבהם מצויים עורקי מים לא רק מהגשמים, אלא אף ממקורות תת-קרקעיים⁹⁵. ר' אלעזר ברי שמעון שהיה פקיד ממונה לתפיסת גנבים, אמנם בעל כורחו⁹⁶, וגם ר' ישמעאל ברי יוסי שנתמנה גם הוא לתפוס גנבים ע"י השלטון⁹⁷. ר' ירמיה שעסק בחלוקת נטל המיסים לתושבי טבריה⁹⁸. ר' בנימין היה ממונה מטעם הציבור (ממונה ע"י הנשיא?) על קופת הצדקה⁹⁹.

ח. שמשים או משרתים של חכמים

לא רק במוכן של "לשמש את הרב" כדי ללמוד ממנו, אלא ממש משרת בשכר (גם אם בשכר היה כדי סיפוק כל צרכיו של המשרת-השמש). ר' שמעון בן אלעזר היה משרתו של ר' מאיר ועושה שליחויות עבורו¹⁰⁰. ר' יהושע הגרסי היה משרתו של ר' עקיבא¹⁰¹. יוסף חופני ושמעון אפרתי היו שמשיו של ר' יהודה הנשיא¹⁰². ורב כהנא בריה דרב נחוניא היה שמשו של רב¹⁰³. אבדן היה משמשו-מתורגמנו (בעת דרשה) של רבי¹⁰⁴ גמליאל זוגא היה שמשו של ר' יהושע בן לוי¹⁰⁵, רב אליקום היה משרתו של רבא¹⁰⁶, רב גדא היה שמשו של רב ששת¹⁰⁷ ורבינא זוטאי שהיה אחראי על חמוריו של רבינא¹⁰⁸.

ט. חקלאים

ר' יהודה בן אילעי היה אומר: "אדמה עבדת - עבדת, לא עבדת אדמה - לא כלום..."¹⁰⁹ (תרגום). בין החכמים שהתפרנסו מחקלאות היו עניים מרודים והיו עשירים מופלגים. היו חכמים שעבדו בשדותיהם שלהם, בעצמם או בעזרת אריסיהם והיו חכמים שעבדו חלקות קטנות שסיפקו את המינימום, שלו היו זקוקים (כגון קב חרובים מערב שבת עד ערב שבת, כר' חנינא בן דוסא¹¹⁰) וחלקם היו פשוט שכירי יום

95. יבמות, שם, פירוש הרב שטיינזלץ.

96. בי"מ פג, ע"ב.

97. בי"מ, פד, ע"א.

98. ירושי מו"ק פ"ג, ה"א.

99. בי"ב יא, ע"א.

100. חולין ו, ע"א; קידושין פא, ע"א; ירושי מו"ק פ"ג, ה"א.

101. איכ"ר פרשה ג', אות ס'.

102. כתובות קג, ע"א.

103. תענית כד, ע"ב.

104. ברכות כז, ע"ב.

105. ירושי ע"ז פ"ג, ה"א.

106. ע"ז נח, ע"א רש"י שם.

107. עירובין יא, ע"ב.

108. כתובות ק, ע"ב.

109. מדרש רבה ויקרא כ"ב, א.

110. ברכות יז, ע"ב.

אצל בעלי הקרקע. לדוגמה: אבא חלקיה היה שכיר יום בעבודת השדה¹¹¹ או רק עקיבא שהיה פועל, אך לא עבד כל היום מפני ביטול תורה¹¹², ועבד גם כפועל חקלאי בכרמו של ר' אליעזר¹¹³. רבה היה חקלאי¹¹⁴, וכן ר' יהודה בן אילעי שהתפרנס מגידול צלפים¹¹⁵.

אבא בר אבא¹¹⁶, חנה בר חנילאי¹¹⁷, רב פפא ורב הונא בר יהושע עיבדו חלקות אדמה¹¹⁸. רב שמואל בר שילת, שהיה מגדולי מלמדי התינוקות בבבל, היה גם בעל גינה, אם כי לא הספיק לבקר בה לעתים קרובות¹¹⁹.

היו חכמים "שהתמחו" בסוג מסויים מאוד של חקלאות. למשל, אפרים מקשאה היה שומר קישואין¹²⁰, או ריש לקיש שהיה שומר פרדס¹²¹.

ר' יהודה בן בבא היה מגדל בהמה דקה¹²², רב הונא התעסק בבקר ורעייתו¹²³, ויחד עם זאת עסק גם בגידול תמרים¹²⁴ והיה מתהלך כשמעדר על כתפו (שם). גם ר' אליעזר בן עזריה עסק בבקר לפני שעלה לגדולה¹²⁵. מר בריה דרב אחא בריה דרב היה שותף עם אחר בצמד בקר¹²⁶ ור' שמעון קמטריא מעיד על עצמו שהוא חמר¹²⁷. ורב אדא סבולאה היה רועה בהמות בשכר¹²⁸. רב מנשיא בר גדא היה מתפרנס מטיפוח בהמתן של אחרים¹²⁹. כל זאת למרות שחכמים לא החשיבו את הטיפוח בבהמות כמקצוע מכובד. זאת לומדים מהחכמים שהקפידו על ריש לקיש שכונה חכמים מסויימים במילים "רועי בקר"¹³⁰.

אביי היה חקלאי והיה נוהג להשקות את שדותיו בלילות. לר' יוסי בן חלפתא¹³¹ היה שדה משלו שהוא עיבדו¹³² וגם רב חלקיה בר טובי היה מעבד את שדהו שלו.

- 111. תענית כג, ע"א.
- 112. אבות דרי נתן פ"ב.
- 113. שאילתות דרב אחא, שמות.
- 114. מגילה ז, ע"ב.
- 115. שבת קג, ע"ב.
- 116. חולין קה, ע"א.
- 117. מגילה כח, ע"א.
- 118. הוריות י, ע"ב.
- 119. בי"ב ח, ע"ב.
- 120. בי"מ פז, ע"א.
- 121. מ"יק יז, ע"א.
- 122. ב"יק עט, ע"ב.
- 123. מגילה כח, ע"א.
- 124. ירושי סנהדרין א, ע"א.
- 125. שבת נד, ע"ב.
- 126. מ"יק יא, ע"ב.
- 127. ירושי ברכות פ"ט, ה"ב.
- 128. בי"מ צג, ע"ב.
- 129. בי"מ סט, ע"א.
- 130. סנהדרין כו, ע"א.
- 131. גיטין ס, ע"ב.
- 132. שבת קיח, ע"ב.

הוא הצליח בדרך מיוחדת להגיע לכך ששדהו הניב כפליים תבואה משדה אחר¹³³. ר' חייא בא אדא¹³⁴ היה מורהו של בנו של ריש לקיש. פעם אחת לא בא ללמדו במשך שלושה ימים רצופים וכשנשאל מדוע ענה שהיה טרוד בבציר אשכולות ענבים מכרמו. חכמים אחרים גידלו דקלים, כמו רבה בר רב הונא שהיה בעל יערות (אולי במובן של מטעי דקלים?)¹³⁵ או רב יוסף שהיו לו מטעי דקלים משובחים במיוחד¹³⁶ וכן היו לו כרמי גפן והוא עצמו היה מעבר את כרמו בחריצות ועודר בו פעמיים ביום, ועל כן נשתבח יינו, שיכלו למזוג בכפליים מים מכל יין אחר¹³⁷. גם לרב חיסדא היו דקלים ופרדסים וכן היו לו שדות פלחה ומטעים¹³⁸. גם רב אשי היה עובד ביער שהיה שייך לו¹³⁹ וכן ר' ינאי שהיה לו כרם משלו (שם). גם לרבי סימון היו שדות בהר מלך, אך לא מצויין מי עיבדם¹⁴⁰.

היו גם חקלאים עשירים, שלא עיבדו את שדותיהם בעצמם ומסרום לאריסים. למשל, אביי שהיו לו אריסים ופועלים בשדותיו¹⁴¹ לרבינא היו ארבעה שדות משלו, שגידרם בדקלים ומסרום לאריסים שיעבדו את שדותיו¹⁴², לרבא¹⁴³ ר' ישמעאל ברי יוסי היו אריסים בשדותיהם¹⁴⁴, לרב אבא בר אבינא היה שדה והיה לו אריס שעבד אצלו. גם ר' יוסי דמן יוקרת¹⁴⁵ העסיק פועלים. מסופר גם על בני ר' חייא שהיו שני האמוראים יהודה וחזקיה, שהיו יוצאים לכפרים "להתעסק בעבודת אחוזתם"¹⁴⁶. לר' ינאי הייתה מעין "ישיבת הסדר" חקלאית, בה שילבו התלמידים את עבודת האדמה עם לימוד התורה. כל תלמידי ישיבתו השתתפו בעבודת האדמה והתפרנסו מיבול נכסיו של ר' ינאי¹⁴⁷. ר' ינאי היה עשיר גדול והיו לו 400 כרמים ופרדסים בעכברא¹⁴⁸. על רב מסופר שהיה לו גן מרווח "גינתא דבי רב"¹⁴⁹ תלמידיו עבדו בגן הזה והתפרנסו מהירקות שגידלו בו. היו חקלאים שהיה להם יותר ממקצוע אחד, ובנוסף לכך היו משווקים את תוצרם בעצמם: למשל שמואל הרופא שהיה לו שדה והיה מוציא תבואתה לשוק בזמן עליית המחירים והיה מוכרה במחיר הזול¹⁵⁰.

133. מנחות פה, ע"ב.

134. אמורא ארצישראלי בדור השני, להבדילו מאמורא אחר באותו שם.

135. ב"מ קח, ע"א.

136. ב"ב כג, ע"א; כו, ע"א.

137. מנחות פז, ע"א.

138. ב"ק צב, ע"א ותוספות שם.

139. מ"ק יב, ע"ב.

140. יר' דמאי פ"א ה"א.

141. כתובות ס, ע"ב, ברכות מה, ע"ב, גטין ס, ע"ב.

142. ב"ב ה, ע"א.

143. ב"מ עג, ע"א.

144. ב"מ מד, ע"א.

145. תענית כד, ע"א.

146. ברכות יח, ע"ב ברש"י שם.

147. הלוי, דורות ראשונים, ח"ב דף קל"א-קל"ח.

148. ב"ב יד, ע"א.

149. קידושין לא, ע"א.

150. ב"ב ז, ע"ב.

י. בעלי מלאכת כפיים

רבים מבין החכמים עסקו במלאכת כפיים. ישנם אפילו שהתעשרו מאוד ממלאכתם ויש ששיווקו את תוצרתם בעצמם, לא רק בארץ שבה התגוררו, אלא אף ייצאו את סחורתם. לכן, לעתים, יהיה אותו חכם בקטגוריה של סוחר ו/או בעל מלאכה.

פנחס, עד שנעשה כהן גדול בבית שני, היה חוצב אבנים ונקרא פנחס הסתת¹⁵¹. ר' חנינא בן דוסא גם הוא היה מסתת אבנים¹⁵². חוני נקרא המעגל על שם מלאכתו, שהיה מחליק את הטיח על הגגות על מנת לתקנם מפני הדלף-גשם, או שהיה מעגל תנורים לתקנם¹⁵³.

ר' נחמיה מצא את פרנסתו המצומצמת בעשיית קדירות¹⁵⁴. היו כמה חוטבי עצים מבין החכמים. למשל הלל, שהיה כנראה חוטב עצים¹⁵⁵, או רב אבין נגרא שהיה למעשה נגר (חרש עצים)¹⁵⁶ ורב נחמן ברב גוריא שהיה חותך קנים מן הבקעה (=אגם)¹⁵⁷, וחנינא בן סיסי שהיה מתפרנס מבקיעת עצים¹⁵⁸.

היו בעלי מלאכה שעסקו בהכנת לבוש או מנעלים: למשל, אבא בר זמינא שהיה תופר נעליים וחייט¹⁵⁹, רב אושעיא ורב חנינא שהתפרנסו מתפירת נעליים¹⁶⁰. מסופר על ר' דוסא ששנה לפניו חכם בשם עולא שכפא (=רצען)¹⁶¹. ר' יוחנן הסנדלר, שכנראה בא מהעיר אלכסנדריה¹⁶² וכנראה שמכאן שמו, אך בעל הערוך קובע שר' יוחנן הסנדלר התקין סנדלים¹⁶³.

כדי להכין בדים היו זקוקים לבעלי מלאכה מתחום הפשתן. ר' חייא גידל כותנה¹⁶⁴, שמעון בן שטח היה מנפץ פשתן¹⁶⁵ וגם ר' זירא עסק במלאכה זו¹⁶⁶. חכם

151. עיי ספרי פ' אמור "והכהן הגדול".

152. מדרש רבה קהלת א', א.

153. פרוי שי קליין "על טעויות אחדות בפירושי שמות מקומות" ידיעות ציון א', א' (תשרי-חשוון תר"ץ), עמ' 3-4. פירוש זה על פי הערותיו של הרב שייח קוק "למאמרו של פרופי שי קליין", ידיעות ציון א-ב (כסלו-טבת תר"ץ), עמ' 28.

154. מ"ד גרוס, אבות הדורות, הוצ' יבנה ת"א, עמ' 173.

155. יומא לה, ע"א, רמב"ם בפירושו למשנה אבות ד', ה.

156. שבת כג, ע"ב.

157. שבת צה, ע"א, ברש"י שם.

158. ירושי סוכה פ"ה, ה"א ועוד.

159. ירושי בכורים פ"ג, ה"ג.

160. מסחים ק"ג, ע"ב.

161. ירושי ע"ז סוף פ"ב.

162. ירושי חגיגה פ"ג, ה"א.

163. שם, ערך סנדל.

164. חולין פה, ע"ב.

165. ירושי ב"מ ב', ה"ה.

166. ירושי שם פ"ד ע"ב.

נוסף בשם דניאל חייטא היה כנראה חייט¹⁶⁷. שמעון הפקולי היה מתעסק בצמר גפן (=כותנה) הנקרא "פקולא"¹⁶⁸ ורב ששת ארג בכישור¹⁶⁹. ר' אבא אושעיא איש טרייא היה כובס¹⁷⁰, ור' שמעון השזורי נקרא כך על שם מלאכתו: שזור תבלים¹⁷¹.

יא. סוחרים

רבים מהאומנים סחרו בעצמם במוצריהם, אם בשווקים אם כרוכלים בעיירות ובכפרים. חכמים רבים עסקו במסחר. יש שסחרו בתוצרת מיגיע כפיהם ויש שסחרו בתוצרת של אחרים. יש חכמים שעסקו בתיווך לעסקים וישנם שהלוו כספים לשם עשיית עסקים או למטרה אחרת, אך בפירוש התפרנסו מהלוואת כספים. נמצא אפילו חכמים שעסקו בסחר בינלאומי: רוב ה"סוחרים" סחרו ביבול חקלאי. הסוחרים שהתמחו במסחר כללי וסחרו בסחורה שהייתה קיימת בשוק, היו הרוב בין החכמים הסוחרים. כנראה שממסחר היו חיים בכבוד, לכן חשבו אילפא ור' יוחנן שלמדו תורה ומצבם החומרי היה דחוק מאוד, לעסוק במסחר. אמרו: נלך ונעשה עסקים ונקיים בעצמנו את הכתוב "אפס כי לא יהיה בך אביון"¹⁷², אך לא הצליחו בעסקיהם¹⁷³. בכל זאת אילפא הצליח מאוחר יותר והיה לעשיר גדול!

חכמים אחדים עסקו במסחרם והצליחו בעסקיהם: רבן יוחנן בן זכאי שנאמר עליו שעסק בפרקמטיה¹⁷⁴, רב ספרא, אמורא בבלי בדור השלישי והרביעי¹⁷⁵, רב הונה בריה דרב יהושע¹⁷⁶, רב אידי¹⁷⁷, עזריה, אביו של ר' אליעזר הועיד את בנו לעסוק בפרקמטיה¹⁷⁸ ואמנם עסק בסחר יין ושמן¹⁷⁹. לרב, היה בן אחד איבן, שלא נועד לגדולות בתורה ולכן הועידו אביו למסחר והדריכו בו¹⁸⁰. אבימי בריה דר' אבהו היה סוחר עם בני בבל, עם אנשי מחוזא¹⁸¹. גם מסחר בשיכר וביין היה נפוץ. למשל

167. ב"ר ס"ד, ז.

168. מגילה יז, ע"ב ברש"י שם (אמנם המונח "לפקל" שייך גם לפעולות קילוף הבצל, השווה מעשרות א', ו' עוקצין ב', ה).

169. גיטין סז, ע"ב.

170. ירושי סוף ב"ק.

171. ספר היוחסין: "נקרא שזורי על שם מלאכתו כ"כ הרמב"ם... עיין ר' הלפרין, אטלס עץ החיים, תשי"ם, תיד עמ' 313.

172. דברים ט"ו, ד.

173. תענית כא, ע"א.

174. ר"ה לא, ע"ב.

175. ב"ב קמ"ד, ע"א.

176. גיטין עג, ע"א.

177. חגיגה ה, ע"ב.

178. זבחים כ, ע"א ברש"י שם: בסוטה כא, ע"א.

179. שבת נד, ע"ב.

180. פסחים ק"ג, ע"א.

181. חולין סה, ע"ב.

רב פפא ורב חיסדא¹⁸² שעסקו במסחר בשיכר או רב הונא¹⁸³, רב יונה ורבי יוסי, ר' חמא מנהדרעא¹⁸⁴ ואבוי שסחרו ביי¹⁸⁵. [קרנא היה מריח באוצרות יין איזה מהם ראוי להתקיים...¹⁸⁶].

יב. מקצועות רפואיים ופרא-רפואיים

ישנם חכמים שמקצועם המובהק היה רפואה. חכמים אחרים ש"הבינו" ברפואה ועסקו בה. הראשון במקורותינו היה טוביה הרופא¹⁸⁷ (שאמנם אינו מופיע כחכם אלא כעד כשר). אחרי החורבן היה תודוס הרופא¹⁸⁸. הגדול מכולם היה שמואל האמורא המפורסם שהתמחה ברפואת עיניים ואף המציא משחת עיניים הידועה בשם "קילורין דמר שמואל". הוא כונה לפעמים "שמואל אסיא". הוא ריפא את רבי יהודה הנשיא ממחלת העיניים שממנה סבל¹⁸⁹. הוא השתמש בידיעותיו גם לענייני הלכה¹⁹⁰ וגם ערך מחקרים בתחום הרפואה ונסיונות על גופו הוא. בדק על עצמו עניין בחולי המעינים שאפילו הביא אותו לידי התעלפות¹⁹⁰. (הוא גם היה תוכן ידוע ולכן כונה "ירחינאה"¹⁹²). רב חסדא היה מין רופא טבעוני, שהבין היטב בטיב הירקות ובתועלתן לגוף האדם¹⁹³.

סיכום ומסקנות

לא הבאנו את כל המלאכות הרבות המוזכרות במשנה ובתלמודים, אלא רק את המלאכה אשר ברור שחכם מסוים עסק בה והיא הייתה פרנסתו. וגם אלו הבאנו רק את חלקם מפאת קוצר היריעה. כמו כן, לא נכנסנו לסוגייה אם כל החכמים חייבו עיסוק במלאכה או שפשוט דאגו שיוכלו להתמסר ללימוד התורה ולהתרכז בה, ולא להיות דאוגים ובהולים על הפרנסה, תוך כדי לימוד התורה. מעניין לציין שבן סירא מתאר את המצב בימיו ואומר שרק "חסר עסק הוא יתחכם"¹⁹⁴. אין ספק שרק מיעוט קטן של העם יכול היה להתפנות ללימודים ללא

182. פסחים קיג, ע"א.

183. ברכות ה, ע"ב.

184. בי"מ סח, ע"ב.

185. ברכות נו, ע"א.

186. כתובות קה, ע"א.

187. ר"ה א, ז.

188. בכורות ד, ד'.

189. בי"מ פה, ע"ב.

190. שבת ק, ע"א; קכט, ע"א; קמח ע"א; בי"מ קז, ע"ב.

191. נדרים ג, ע"ב.

192. ירושי פאה פ"ה, ה"ג; יומא מט, ע"א.

193. שבת קמ, ע"ב.

194. בן סירא ל"ה, כ"ד.

פרנסה ורק חלק מאלה הספיק להגיע לדרגת חכם ולהפיץ מעינות החכמה חוצה¹⁹⁵. מכל מקום, חכמים, למרות לימודם, ראו לעצמם זכות לעבוד כדי ליצור בעולם. "שמא יאמר אדם הריני בן אבות העולם, ממשפחה גדולה, איני ראוי לעשות מלאכה ולא להתבזות. אמור לו: שוטה, כבר קדמך יוצרך... הוא עשה מלאכה קודם שבאת לעולם..."¹⁹⁶.

195. מי אברבך, החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 18.
196. מדרש הנעלם לפרשת בראשית זוהר החדש [פ].